

KONTEKST VA SO‘ZLARDA KO‘CHMA MA’NOLARNING SHAKLLANISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15626482>

Rahmatova Madina Shahobiddinovna

Farg‘ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti o‘zbek tili yo‘nalishi

2-bosqich 23.85-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kontekst tushunchasi va uning leksik birliklarning semantik ma’nosini shakllantirishdagi o’rni atroflicha tahlil qilinadi. Matn va kontekst munosabati, kontekstning ijtimoiy, madaniy, funksional va pragmatik turlari haqida fikr yuritiladi. So‘zlarning til va nutqdagi ma’no tafovutlari, leksik birliklarning ko‘chma ma’noga ega bo‘lish mexanizmlari — metafora, metonimiya va sinekdoxa hodisalari asosida yoritiladi. Misollar yordamida kontekstda semantik reallikning qanday vujudga kelishi ochib beriladi. Til birliklari faqat matndagi real qo‘llanish orqali to‘liq ma’no kasb etadi degan ilmiy yondashuv asosida mavzuga zamonaviy qarashlar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: kontekst, semantika, matn, ijtimoiy kontekst, madaniy kontekst, funksional kontekst, pragmatik kontekst, ko‘chma ma’no, metafora, metonimiya, sinekdoxa, semantik maydon, leksik birlik.

Аннотация: В статье дается комплексный анализ понятия контекста и его роли в формировании семантического значения лексических единиц. Обсуждается взаимосвязь текста и контекста, а также социальные, культурные, функциональные и прагматические типы контекста. На основе явлений метафоры, метонимии и синекдохи освещаются различия в значении слов в языке и речи, механизмы приобретения лексическими единицами переносного значения. На примерах объясняется, как семантическая реальность возникает в контексте. Современные взгляды на эту тему развиваются на основе научного подхода, согласно которому языковые единицы приобретают полноценное значение только посредством реального использования в тексте.

Ключевые слова: контекст, семантика, текст, социальный контекст, культурный контекст, функциональный контекст, прагматический контекст, переносное значение, метафора, метонимия, синекдоха, семантическое поле, лексическая единица.

Annotation: This article provides a comprehensive analysis of the concept of context and its role in the formation of the semantic meaning of lexical units. The relationship between text and context, social, cultural, functional and pragmatic types of context are discussed. The differences in the meaning of words in language and speech, the

mechanisms of lexical units acquiring a figurative meaning - metaphor, metonymy and synecdoche - are highlighted. With the help of examples, it is revealed how semantic reality arises in context. Modern views on the subject are put forward based on the scientific approach that language units acquire a full meaning only through real use in the text.

Keywords: *context, semantics, text, social context, cultural context, functional context, pragmatic context, figurative meaning, metaphor, metonymy, synecdoche, semantic field, lexical unit.*

Kontekst so'zlarning semantik ma'nosi reallashadigan o'ziga xos maydon, nutqiy vaziyat hisoblanadi. «Matn» atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi: [*a. — yelka; nutqning yozuvdagi ifodasi, tekst*] 1. Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat. 2. Bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi. Bu ta'rifda matnning asosiy xususiyatlari to'g'ri ko'rsatilgan.³⁰

Kontekst – bu bir leksik yoki grammatik birlik asosida ifodalangan ma'no yoki tushunchani oydinlashtirish uchun keltirilgan, tuzilgan minimal nutq birligi. Qoida bo'yicha bu – so'z birikmasi, ba'zan gap, kamdan-kam abzas yoki yaxlit matnga teng keladi». Masalan, *tuyoq* so'zi hayvonga aloqador a'zo hisoblanadi: *Loyi ko'pirib yotgan yo'lda ot taqalari, mol tuyoqlaridan hosil bo'lgan chuqurchalarni limmo-lim to'ldirgan sariq zardoblar jimirlab, yoni-veridan sirqib yotardi* (P.Tursun). Mazkur so'z insonga nisbatan qo'llanilganda salbiy ottenka birinchi planga chiqadi: *Obro'ying borida tuyog'ingni shiqillatib qol*. Kontekst so'zlarning semantik ma'nosi reallashadigan o'ziga xos maydon, nutqiy vaziyat hisoblanadi. Bu o'rinda S.D.Katsnelsonning quyidagi fikrini keltirib o'tish o'rinli: «Borliqning mavjud dalillari lug'atlarda berilganidek alohida so'zlarda emas, balki nutqiy aloqalarda, tugal xabarlarida, matnlarda, ularning minimal bo'lagi bo'lgan gaplarda aks etadi... So'zlar va ular ma'nolarining ong va borliqqa munosabati gap orqali bog'langan, gapdan tashqarida ular faqat potensial birlikdir, xolos. Ularni mexanizmning detallariga qiyoslash mumkin, ularning vazifasi faqatgina butun bir mexanizm bilan aloqada tushuniladi.³¹

Kontekst turlari quyidagicha ajratiladi:

Ijtimoiy kontekst — bu til birligi yoki matnning qanday ijtimoiy muhitda ishlatilgani yoki yaratilganini anglatadi. Bu kontekst so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar, ularning mavqei, yosh, jins, kasb kabi omillarni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy kontekst tildan foydalanish uslubini, rasmiy yoki norasmiyligini, so'z tanlashini belgilaydi. Masalan: O'qituvchi bilan suhbatda rasmiyroq tildan foydalaniladi, do'st bilan esa erkin va norasmiy til qo'llaniladi.

³⁰ O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 2-jild. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – B. 587.

³¹ Shamsiddinov H. O'zbek tilida so'zlarning funksional-semantik sinonimlari. Filol. fan. dokt... dis. – Toshkent, 1999. – B. 187.

Madaniy kontekst — bu til birligi yoki matnning qanday madaniy muhitda shakllanganini va qanday madaniy qadriyatlar, anʼanalar, urf-odatlar taʼsirida ishlatilganini bildiradi. U odamlarning dunyoqarashi, eʼtiqodlari, odob-axloq meʼyorlari va tarixiy tajribasi bilan bogʻliq boʻladi. Madaniy kontekst tilning mazmunini tushunish, kinoya, ibora, maqol, atamalarni toʻgʻri talqin qilishda muhim rol oʻynaydi. Chunki bir madaniyatda oddiy yoki ijobiy hisoblangan ibora boshqa madaniyatda tushunarsiz yoki hatto salbiy boʻlishi mumkin. Masalan: “Qoʻy terisiga oʻralgan boʻri” iborasi Yevropa madaniyatida yaxshi niyatli koʻringan, ammo aslida zarar yetkazuvchi odamga nisbatan ishlatiladi. Uni anglash uchun oʻsha madaniyatdagi diniy va adabiy kontekstni bilish kerak.

Funksional kontekst — bu til birliklari yoki nutqning qanday maqsad (funksiya) bilan qoʻllanilganini bildiradi. Yaʼni, soʻzlovchining niyati va til vositalarining qanday kommunikativ vazifani bajarishi funksional kontekst orqali aniqlanadi. Bu kontekst buyruq berish, ilmoq, soʻrash, xabar berish, ishontirish, maslahat berish, hazillashish kabi nutq vazifalarini qamrab oladi.

Pragmatik kontekst — bu til birliklari yoki nutqning ishga tatbiq etilish holati, yaʼni gapiruvchining niyati, tinglovchining taxmini, vaziyat, vaqt, joy kabi omillar asosida maʼnoni shakllantirish jarayonidir. Pragmatik kontekstda gap faqat grammatik yoki lugʻaviy jihatdan emas, balki qanday vaziyatda, kim tomonidan, kimga qarata aytilganiga qarab talqin qilinadi.³² Soʻzlarning tildagi maʼnosi ularning nutqdagi maʼnosidan farq qilishi mumkin. Soʻzlarning tildagi maʼnosi doimiy barqaror boʻlsa, nutqdagi maʼnosi oʻzgaruvchan, barqaror mavzu bilan uzviy bogʻlangan boʻladi. Leksik maʼnoni narsa va hodisalar munosabatiga koʻra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Atash maʼnosi.
2. Koʻrsatish maʼnosi .
3. Toʻgʻri maʼno.
4. Koʻchma maʼno (istiora, metafora, metonimiya, sinekdoxa).

Koʻrinadiki, soʻzlarni toʻgʻri (asosiy) va koʻchma maʼnoda ishlatish mumkin boʻladi. Soʻzning asosiy (toʻgʻri) maʼnosi bevosita shu soʻzning atama vazifasi bilan bogʻliq boʻladi: *tulki*. Soʻzning oʻzi ifoda etayotgan predmet yoki tushuncha bilan bogʻlanmay, shu narsaning biror belgisi yoki holati bilan boshqa narsaning shunday belgisini ifodali qilib koʻrsatish uchun qoʻllanilgan maʼnosi *koʻchma maʼno* deyiladi: *u tulki, erkin xoʻroz*.³³

Narsa-buyum, voqea va hodisalar oʻrtasidagi oʻzaro oʻxshashlikka asoslangan maʼno koʻchishiga metafora deyiladi. Metafora koʻchma maʼno hosil qilishning eng keng tarqalgan usullaridan biri. Masalan: odamning oyogʻi – stolning oyogʻi, odamning koʻzi – uzukning koʻzi, koʻylakning etagi – togʻning etagi kabi.

Metonimiya deb voqea-hodisa, narsa-buyumlar oʻrtasidagi oʻzaro yaqinlik va bogʻliqlik asosida maʼno koʻchishiga aytiladi. Metonimiya ham qiyosga asoslanadi. Faqat metaforada bir-biriga oʻxshash predmetlarning belgilari qiyoslansa, metonimiyada bu ikki

³² Karimov A. Tilshunoslik nazariyasi. — Samarqand, 2012.

³³ Karimov S. A. Tilshunoslik nazariyasi. Samarqand – 2012.

predmet tashqi ko'rinishi yoki ichki xususiyatlari bilan bir-biriga qandaydir aloqasi bo'lsa ham, ammo, umuman bir-biridan farq qiluvchi (bir-biriga o'xshamagan) predmetlarning belgilari chog'ishtiriladi. Masalan: *...yaxshiliqmi, yomonliqmi haytovur bo'ladirg'an ko'ngilsiz gapni kechikkani yaxshi... Fuzuliyni yaxshilab o'qush kerak.* (A.Qodiriy)

Sinekdoxa deb butun bo'lak munosabatiga asoslanuvchi ma'no ko'chishga aytiladi. Adabiyotlarda «ko'plik o'rnida birlik yoxud birlik o'rnida ko'plik shakllarini qo'llash yo'li bilan ham sinekdoxalar yaratish mumkin»ligi aytilgan. *Daraxtlar sarg'aydi, olma gulladi, qo'limni kesib oldim* birikmalarida butunning nomi bilan bo'lak; *har ishga burnini suqmoq, tirnoqqa zor, jamoaning qo'li baland keldi* kabi birikmalarda qismning nomi bilan butun ifodalanyapti.³⁴

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, tilshunoslikda kontekst — so'z va leksik birliklarning semantik mazmunini ochishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Matn va nutqiy vaziyatda so'zlar o'zining faqat potentsial emas, balki real ma'nosini namoyon qiladi. Maqolada ko'rsatib o'tilganidek, kontekst ijtimoiy, madaniy, funksional va pragmatik darajalarda til birliklarining ishlatilish shaklini va ma'nosini belgilaydi. Ayniqsa, ko'chma ma'nolar (metafora, metonimiya, sinekdoxa) kontekstga bog'liq holda shakllanadi va talqin qilinadi. Demak, so'z ma'nosi doimiy va izchil emas, balki u nutq jarayonida, aniq kommunikativ vaziyatda reallashadi. Shuning uchun semantik tahlil faqat lug'aviy yondashuv bilan emas, balki kontekstual analiz orqali ham olib borilishi lozim. Bu esa tilshunoslikda matn va nutqning chuqur tahlilini talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 2-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – B. 587.
2. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2017. B. 204–205.
3. Shamsiddinov H. O'zbek tilida so'zlarning funksional-semantik sinonimlari. Filol. fan. dokt... dis. – Toshkent, 1999. – B. 187.
4. Karimov S. A. Tilshunoslik nazariyasi. – Samarqand, 2012.
5. Yo'ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M. Matn lingvistikasi -Toshkent: «ISHONCHLI HAMKOR», 2021
6. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. – Toshkent, 2000.
7. Nurmonov A. So'z mulkiga sayr. "Sharq yulduzi" jurnali, 2014 yil, 6-son. – B. 133–140.

³⁴ Yo'ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M. Matn lingvistikasi -Toshkent: «ISHONCHLI HAMKOR», 2021